

CZUCH GÁBOR

A RÉGI POLGÁRSÁG A DUALIZMUS KORSZAKÁBAN

*Szemponatok egy kutatáshoz**

A magyarországi polgárság, a polgárosodás, illetve a középosztály története az 1989-es rendszerváltás környékén került fokozottabban az érdeklődés homlokterébe, és bár néhány év elteltével ismét lanyhult a figyelem iránta, nem egy fontos írás látott ekkor napvilágot, amelyek a hazai történetírás addigi megállapításainak felülvizsgálatát sürgették, újabb szemléletű kutatásokra tettek javaslatot, és olyan felvetéseket fogalmaztak meg e problémakörrel kapcsolatban, amelyek a mai napig aktuálisak.¹ Nem kívánom e helyütt részletesebben ismertetni ezeket a szövegeket, a jelen tanulmány szempontjából csupán néhány felvetésre utalnék, amihez lényegre törő tömörségével kiváló kiindulási pontot kínál Benda Gyulának még az 1990-es évek legelején a polgársággal foglalkozó szakirodalomról megfogalmazott kritikája.

Megállapítása szerint ugyanis, miközben a „falusi-paraszti világ” elemzésénél a polgárosodás már alapvető vizsgálati szempontnak számít, a nemesség esetében ez már nem mondható el, legfőképpen azonban:

„Hiányzik [...] a városi polgárság mélyebb kutatása, s vele a magyarországi városi értékek feltárása. Jóllehet nem szaktudományos kérdés, itt kiemelném, hogy nemcsak történeti ismereteink fehér foltját látom e területen, hanem szükséges a városi polgárság rehabilitációja – történeti teljesítményének utólagos elismerése, tudatosítása.”²

A rehabilitáció sürgetésével Benda Gyula természetesen a szakirodalomnak a városi polgárságról kialakított erősen negatív képére utalt, aminek a gyökerei egyébként egészen a dualizmus kori történetírásig nyúlnak vissza.³ Röviden összefoglalva, a városi polgársággal szembeni történeti kritikák a gazdasági gyengeségüket, elmaradottságukat, csekély létszámukat hangsúlyozzák, illetve hogy a „kiváltságolt” polgárok nem voltak képesek

* A tanulmány a K 143 017. A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II. NKFI program keretében készült.

¹ A teljesség igénye nélkül, lásd például Benda 1991; Halmos 1991, 1994; Gyáni 1997; Tóth Z. 1991, 1997.

² Benda 1991: 173.

³ Lásd erről újabb például Czoch 2022a.

alkalmazkodni a kibontakozó új politikai, gazdasági körülményekhez. De problémaként jelenik meg a polgárság etnikuma is, vagyis, hogy jelentős részük német ajkú volt.⁴ Ez az 1990 előtti szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés, amely egyébként a mai napig erősen tartja magát, értelemszerűen éles választóvonalat húz a szabad királyi városok alapvetően hagyományos, céhes keretek között működő kézműveseivel és kereskedőivel azonosított rendi kiváltságokkal rendelkező polgársága, illetve az új, vállalkozói típusú, gazdasági szemléletű, életmódjuk szerint polgárnak minősíthető rétegek között.

A rendszerváltást követő évtized történelmi diskurzusát áttekintve Gyáni Gábor arra a megállapításra jutott, hogy míg ennek egyik iránya továbbra is a polgárság hagyományos koncepcióján alapul, megjelent egy másik megközelítés, amelyik empirikus kutatásokkal veszi górcső alá a szakirodalom korábban általánosan elfogadott állításait.⁵ E vizsgálatoknak a tükrében pedig erősen leegyszerűsítőnek tűnik az 1848 előtti polgárságról korábban kialakított negatív kép.⁶ Egy programadó írásában 2006-ban Bácskai Vera is határozottan amellett érvelt, hogy újra kell értékelni a régi, vagyis 1848 előtti polgárságnak a szerepét a magyar polgárosodás folyamatában. Egyfelől hangsúlyozta, hogy a gazdasági tevékenysége, életmódja alapján polgárnak tekinthető réteg a 19. század első felében már nem azonosítható csupán a rendi jogi értelemben vett polgárokkal, csakúgy, amint a város fogalma sem szűkíthető le a szabad királyi városok körére. Ebből következően tehát a polgárosodás vizsgálatát egyes mezővárosi jogú településekre, másrészt pedig a jogilag ugyan nem, de mentalitása, gazdasági tevékenysége szerint polgárnak minősíthető rétegre is ki kell terjeszteni, akik értelmezése szerint tehát szintén a régi polgárság fogalma alá sorolandók. Az újabb kutatási eredményeket összegezve ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a 19. század első felében a rendi polgárságon belül is megjelent egy számszerűen

⁴ Minderre itt csupán két meghatározó történelmi értékelését említem. Ránki György egy máskülönbösen a korábbi történetírás nem egy tételét – így főként a dualizmus kori középosztály főként Hanák Péter koncepcióján alapuló refeudalizálódását – megkérdőjelező tanulmányában egyrészt hangsúlyozta, hogy „a saját hagyományokkal és a polgárjoggal rendelkező polgárság ráadásul külföldi és nagyrészt németajkú volt, ami korántsem könnyítette meg a polgári emancipáció folyamatát”. Másrészt „a városok alig tudták felismerni az új gazdasági tendenciákat és piaci viszonyokat, így nem is állhatak azok élére” (fordítás CG). Ránki 1988: 248. Ránki ezen tanulmányának értékelését lásd Gyáni 1997: 81–83. A kiváltságolt polgárság negatív megítélése jellemzi Vörös Károlynak a reformkori társadalomról írt összefoglalóját is, például: „a szabad királyi városok polgárságát hagyományosan alakító és fenntartó gazdasági fejlődés ilyen [...] hosszabb távon már felismerhetően reménytelen stagnálásra kényszerítő, sok oldalról támadva erősödő beszűkülése így természetszerűleg indította el e rétegek eljelentéktelenedését a gazdaságban éppúgy, mint a társadalomban. A szabad királyi városi polgár korábbi büszke privilégiumai ekkorra már nem tükrözik korábbi gazdasági vezető szerepét, és fordítva: nem is lesznek immár képesek arra, hogy a feudális termelési módon és viszonyokon kívüli elemek bekapcsolódása által fellazult társadalmi szerkezetben e privilégiumok hasznélvezőjeként tényleges vezető szerepét továbbra is fenntartsa.” Vörös 1980: 559.

⁵ Gyáni 2002: 83. Gyáni Gábor ebben az írásában főként a dualizmusra, illetve a két világháború közötti időszakra vonatkozó szakirodalomra összpontosít, de megállapítása teljes mértékig érvényes az 1848 előtti polgárságról szóló elemzésekre is.

⁶ A teljesség igénye nélkül, lásd például Balázs 1980; Bácskai 1989; Czoch 2009, 2014a, 2022a; Gergely 1985; Sasfi 2021, 2022; Tóth Á. 2000, 2005, 2009, 2021, 2022.

kicsiny, de egyre bővülő réteg, amely gazdasági tevékenysége, mentalitása alapján már a vállalkozók előfutárának tekinthető.⁷

A régi polgárságnak a polgárosodás folyamatában játszott szerepe ártértékelése kapcsán azonban elkerülhetetlen annak a kérdésnek a vizsgálata is, hogy vajon miként alakult az ide sorolható személyek, illetve családjuk sorsa a rendi kiváltságok megszűnését követően, a 19. század második felében kibontakozó kapitalista piacgazdaság viszonyai között. A dualizmus korának immár „modern polgárságról” szóló történelmi diskurzus az előbb ismertetett felfogás logikus következményként azt hangsúlyozta, hogy ennek a társadalmi csoportnak vajmi kevés köze van az 1848 előtti polgársághoz. Vagyis a szakirodalom elsősorban a régi és a modern polgárság közötti diszkontinuitást emelte ki, amelynek értelmében az új polgári elemek gyökerei alapvetően a rendi kereteken – sőt gyakran az országhatárokon – kívül keresendők. E tézis szerint tehát a korábbi városi vezető rétegek, illetve leszármazottjaik a 19. század második felében elvesztették meghatározó pozícióikat a városok társadalmában, kiszorultak a felsőbb, sőt nem kevés részük a középső rétegekből is. Tegyük hozzá, hogy ehhez a felfogáshoz nagymértékben hozzájárult Erdei Ferencnek a két világháború közötti magyar társadalomról írt esszéje, amelyben többek közt kifejtette, hogy a magyarországi modern polgárságnak nincsenek történelmi gyökerei. Bár Erdeinél árnyaltabb megfogalmazásban, de a vonatkozó történelmi diskurzust jelentősen meghatározó Hanák Péter is ezt hangsúlyozta a dualizmus kori középosztály, illetve polgárság kapcsán.⁸

A kontinuitás vagy diszkontinuitás kapcsán a korábbi szakirodalom általánosan bevett felfogása forrásalapú ellenőrzésének és adott esetben pedig felülvizsgálatának szükségességét szintén felvetette már néhány, a polgárosodás addigi szakirodalmának revízióját sürgető írás.⁹ A már idézett tanulmányában Bácskai Vera ebben a kérdésben azt hangsúlyozta, hogy bár az új polgárság soraiban „több volt a »kívülről jövő«, a bevándorló”, vagyis nem szervesen a régi polgárság társadalmi csoportjából nőtt ki ez az új réteg, mert „az utóbbinak csak kevés képviselőjük volt képes a gazdasági és társadalmi kihívásoknak eleget téve átlépni a határt”, mégis egyértelműen állást foglalva kijelentette, hogy „volt tehát kontinuitás a reformkori polgárság és a tőkés társadalomban kialakuló középosztály között, annál is inkább, mert a reformkorban jelent meg csírájában a polgári azonosságtudat”. Érvelése szerint ugyanis „az új polgárság gyökerei, különösen az értékrendjét illetően [...] sok tekintetben” az 1848 előtti polgársáig nyúlnak vissza.¹⁰ Ami a társadalmi szövet folyamatosságát illeti, Bácskai Vera úgy vélekedett, hogy a régi polgárságon belül kialakuló vállalkozói réteg képviselői

⁷ Bácskai 2006. A rendi polgárság szerepének ártértékeléséről, az újabb kutatásokról, illetve Bácskai Vera felvetéseiről lásd még Gyáni 2011. Bácskai Vera idézett tanulmányáról lásd továbbá Czoch 2022b.

⁸ Erdei és Hanák felfogásáról lényegre törő kritikai áttekintést ad Gyáni 1997, 2002.

⁹ Lásd például Gyáni 2011; Tóth Á. 2000.

¹⁰ Bácskai 2006: 29, 34.

az átmeneti korszakban még megállták a helyüket, de később vezető szerepüket elvesztették, ám ez nem csupán hazai jelenség, a korai modernizációban pionír szerepet játszókat helyét később másutt is új emberek foglalták el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudtak volna megmaradni a városi társadalom vagyonosabb felső vagy középső rétegeiben.¹¹ Mint ahogy azonban ő is hangsúlyozta, hogy minderről összességében még kevés konkrét elemzés áll rendelkezésre. Az alábbiakban az ilyen kutatások lehetőségeiről szeretnék beszélni.

AZ EGYÉNI POLGÁRI ÉLETUTAK ELEMZÉSE

A probléma vizsgálatának egyik lehetséges útja a prozopográfiai megközelítés, illetve egyéni életpályák vizsgálata. Több kiváló elemzés készült már, amelyek olyan sikeres polgári pályákat, családi történeteket mutatnak be, amelyek azt mutatják, hogy a rendi polgári státusz minden további nélkül együtt járhatott a modern vállalkozói magatartással, illetve, hogy a még céhes, hagyományos keretek között működő szülők gyermekei a modern polgárság felsőbb rétegei közé emelkedhetnek. A teljesség igénye nélkül, ilyen például a Macedóniából Pestre költöző és ott az 1800-as évek elején polgárjogot nyerő kereskedő, Manno Demeter és családja, amelynek pályáját Bácskai Vera rekonstruálta több generáción keresztül.¹² Az 1867-ben igazságügy-miniszterré váló szombathelyi származású jogtudós, irodalmár Horváth Boldizsár, illetve családja karrierjét Tilcsik György elemezte.¹³ A család felemelkedését Horváth Boldizsár apja indította el, aki eredetileg szombathelyi csizmadiamester volt, de jó gazdasági érzékének köszönhetően egészen a városi tanácsosságig vitte. Szintén csizmadia volt az apja Sesztina Jánosnak, aki vaskereskedő debreceni polgárként alapozta meg a család vagyonát, utódai pedig a vaskereskedés, vasipar mellett a malomiparba, a szappangyártásba és a bankszektorba is bekapcsolódva ipari vállalkozóvá lettek, amint az Lovas Enikő Amália elemzéséből kiderül.¹⁴

Megemlíteném még Kövér György kutatását a Liedemann családról, amelynek stratégiáit – az izraelita Wahrmann családdal is összevetésben – éppen azért vizsgálta, hogy hozzájáruljon a késő rendi társadalom és a kapitalista időszak közötti átmenet időszakának értelmezéséhez. Az iglói származású Liedemann Sámuel Pestre vándorolt, ott polgárjogot nyert, és végül pesti polgárként nagykereskedővé vált, amit aztán idősebb fia vitt tovább.¹⁵

¹¹ Bácskai 2006: 32.

¹² Bácskai 2015.

¹³ Tilcsik 1999.

¹⁴ Lovas 2001.

¹⁵ Kövér 1997, 2002.

A magam részéről szeretném az alábbiakban egy kassai esettel tovább bővíteni e példák sorát. Az ifjabbik Haydu Dánielről van szó.¹⁶ Haydu Dániel nevével először a kassai 1848-as márciusi események kapcsán találkoztam. A pesti forradalom hírére fellelkesülő kassai lakosság nyomására ugyanis a regnáló városi vezetés beleegyezett, hogy rendkívüli, nyilvános közgyűlést tartsanak, amelynek keretében több fontos döntés mellett az egybegyűltek Pest mintájára a városi tanács mellé közfelkiáltással megválasztottak egy 12 főből álló forradalmi bizottmányt. E bizottmányban a Dessewffy, Semsey, Szirmay család egy-egy képviselője révén három kassai polgárjoggal rendelkező arisztokrata, továbbá városi ügyvédek, hivatalviselők mellett kapott helyet Haydu Dániel, aki a polgárkönyv szerint 1836-ban mint szappanosmester nyerte el a kassai polgárjogot, de még az 1847-ben végrehajtott városi összeírásban is szappanosként szerepelt.¹⁷ A bizottmányba választása azt jelzi, hogy széles körű ismertségnek és megbecsülésnek örvendett. Feltehetőleg az is közrejátszott a megválasztásában, hogy a polgárok azon körébe tartozott, amely elégedetlen volt a regnáló városi tanáccsal. Haydu ugyanis egyike volt annak a néhány renitens polgárnak, akik a helybeli polgárőrség 1843-ban elrendelt mustrájának előkészítésekor a városi vezetésről sértően nyilatkoztak, és ezért a tanács szóbeli feddésben részesítette őket.¹⁸ Az esetről készült jegyzőkönyv szerint ugyanis, amikor az illetékes hivatalnok felkereste, hogy átadja a részvételre szólító értesítést a polgárőrség szabálykönyvével együtt: „a kezéhez szolgáltatott könyvecskéket az utcára kivétven mondotta: »A ti uraitoknak nincsen mit enni, és mégis minket szolgálathoz kényszerítenek?«”¹⁹

A polgárkönyv szerint Haydu apja, id. Haydu Dániel nemesi címmel rendelkezett, református vallású volt, Nagykőrösről érkezve telepedett meg Kassán, ahol 1799-ben kereskedőként nyert polgárjogot. Itt, mondhatni, kiválóan házasodott, ugyanis Kassa egyik régi evangélikus patrícus kereskedő családjába nősült be, Lasz gallner Dorottyát vette nőül.²⁰ A Lasz gallner család egyébként a fentebb már emlegetett kereskedő családdal, a Liedemannokkal is rokonságban állt.²¹ Érdeemesnek tartom azt is megjegyezni, hogy

¹⁶ Haydu Dánielre és családjára vonatkozóan többek közt felhasználtam a kassai új polgárokról vezetett nyilvántartást: AMK *Liber Neoconciuium*. Supplementum H. III/2. Civ. 3.; és az ennek alapján készített adatbázisomat; a városi tanács által évente elrendelt összeírásokat: *Kassa város keblében létező lelkeknek összeírása.*; illetve *Kassa város keblében található telkeknek összeírása*. AMK Zbierky. Súpisý domov, obyvatelov. A továbbiakban ezeket külön nem hivatkozom. Szintén felhasználtam a városi tanács üléseinek jegyzőkönyveit: AMK *Protocollum sessionum magistratualium*, 1840-től *Tanácsülések Jegyzőkönyve*. Stredná manipulácia, Magistratny súd. Ezt a továbbiakban TÚJ rövidítéssel hivatkozom, először az évet, majd pedig a tanácsi végzés számát feltüntetve.

¹⁷ Az 1848-as kassai március 20-i közgyűlés: AMK TÚJ 1848/1740. Lásd erről még Czoch 2009: 142–144.

¹⁸ Czoch 2014b.

¹⁹ AMK TÚJ 1842/4185.

²⁰ Ifj. Haydu Dániel, illetve családjára életrajzi adataihoz: Gašpar–Blaškóvá–Mihóková 2014. A család rokoni kapcsolataira vonatkozóan értékes információkat kaptam Tóth Árpádtól, akinek baráti segítségét ezúton is köszönöm!

²¹ Kerekes 1913: 36–37.

Lasz gallner Dorottya testvérét, Rozáliát, a Bártfáról Kassára telepedő Henszlmann Imre evangélikus vaskereskedő vette el, és az ő házasságukból született a modern magyar művészettörténet atyjaként is számon tartott Henszlmann Imre, vagyis ő és az ifjabb Haydu Dániel anyai ágról elsőfokú unokatestvérek voltak. A vizsgálatom középpontjában álló ifjabb Haydu Dániel 1836-ban nyerte el a kassai polgárjogot mint szappanosmester, az ilyenkor szokásos kezeze Lasz gallner Teofil boltos kereskedő volt. Haydu Dániel bátyja, Sámuel, Iglón lett gyógyszerész, és két lánytestvére közül az egyik szintén a Lasz gallner családba ment férjhez. Látható tehát, hogy a református Haydu család ahhoz a kiterjedt, városhatárokön átívelő evangélikus polgári családi hálózathoz is kapcsolódott, amelyről Tóth Árpád folytat kiterjedt kutatásokat.²² Az ifjabb Haydu sem nősült rosszul. A szintén régi és tekintélyes, katolikus kassai polgárcsaládból származó Münszter Terézt vette el, aki Pocsátko András csizmadiamester özvegye volt. Az özvegy – jelenlegi ismereteim alapján – két fiút és egy lányt hozott a házasságba. Az 1842-es városi összeírások szerint Haydu Dánielnek a kassai belvárosban, a főutcán volt háza és nagy háztartása, amelyben összesen hét gyereket, két katolikus lányt, három katolikus és két protestáns fiút írtak össze, továbbá egy legényt, egy tanulót, egy szolgát és öt szolgálólányt. Az összeírások a háztulajdon mellett földbirtokról, szőlőről nem tesznek említést. Mindenesetre az éves adójából, ami 41 Ft 58 krajcárra rúgott, arra következtethetünk, hogy Haydu Dániel a legtehetősebb polgárok közé tartozott, ezzel az összeggel ugyanis az adófizetők legfelső 10%-ában találjuk az összes adófizető között. 1847-ben már téglagyár-tulajdonosként is említik. Mindemellett az 1844-ben alapított Kassai Takarékpénztár első részvényesei között is megtaláljuk a nevét, sőt 1849-ben a takarékpénztár választmányába is bekerül, majd 1866-ban a takarékpénztár igazgatója lesz, amely tisztséget 1872-ben bekövetkezett haláláig viselte.²³ Részvényesként halála évében még befektetett az 1872-ben alapított Felső-magyarországi Első Kiviteli s Olaj Részvénytársaságba is. A haláláról az *Abauj-Kassai Közlöny* is megemlékezett, a „helybeli takarékpénztár derék igazgatója” temetéséről szóló tudósítás szerint „ritkán láttunk díszesebb temetést mint Haydu úré, kit pártkülönbség nélkül polgárok ezrei kísértek örök nyugalom helyére”.²⁴ Vagyoni helyzetét jól mutatja, hogy 1869-ben a régi háza helyén új, impozáns méretű és külsejű kétemeletes ház építésébe kezdett, ami 1870-ben el is készült. Ennek földszintjén több üzlethelyiség is helyet kapott, az udvarán pedig a szappanüzem működött tovább, amit az elsőszülött fia, Haydu Imre vett át apjától, illetve mellette Haydu Dániel két mostohaunokája, Pocsatko Sándor és Jenő. Ők aztán 1897-ben új szappangyárat építenek a város déli részén. Imre halála után ebből jön létre aztán a Friedmann Adolffal 1901-ben alapított

²² Legfrissebb kutatási eredményeiről lásd például Tóth Á. 2021, 2022.

²³ Klímkovics 1895.

²⁴ *Abauj-Kassai Közlöny* 1872. (5.) 24. október 9.

részvénytársaság, illetve a Pocsatkó-Friedmann Felsőmagyarországi Szappangyár. Haydu kisebbik fia, Gyula, kémikus és középiskolai tanár lett.²⁵

Kérdés természetesen, hogy mennyire tekinthetők kivételesnek az ilyen egyéni, illetve családi pályák, ahol tehát töretlennek, szervesnek mondható az átmenet a céhes rendi keretekből a modern kapitalista vállalkozói vagy polgári értelmiségi világba.

A RÉGI POLGÁRSÁG TÁRSADALMI MOBILITÁSÁNAK CSOPORTOS VIZSGÁLATA

E problémakör vizsgálatához magától értetődően adódik, hogy először is feltérképezzük az adott városban 1848 előtt polgárjoggal rendelkezők körét, majd pedig megnézzük, hogy ők vagy a leszármazottjaik a kiegyezést követően milyen arányban azonosíthatók 1867 után a város vezetőségében, a képviselőtestületben, illetve ezen belül a legnagyobb adófizetők, a virilisták listáján. Ennek a műveletnek azonban több buktatója is van.

Először is nehézséget okozhat az 1848 előtti polgárjogú népesség megállapítása, ugyanis a városi polgárságról csak kivételes alkalmakkor készült külön összeírás (és persze kérdés, hogy a levéltárakban ezek fennmaradtak-e). Ilyen alkalom adódhatott azonban az 1843–1844-es, illetve az 1847–1848-as diéta előkészületei során. A kormányzat ugyanis ezeknél már lehetővé tette, hogy a városi polgárok maguk közül egy bizottságot választsanak, és ennek tagjai aztán a városi tanács mellett beleszólási jogot kapjanak a követek megválasztásába és a követutasítás kidolgozásába. Ehhez pedig előzetesen össze kellett írni a polgárjogú lakosságot.²⁶ Próbálkozni lehet még az 1848-as törvények szerint választói jogosultsággal bíró személyekről készült összeírással, ugyanis itt a jogalapot is feltüntették, vagyis a birtok, a kézművesség, kereskedés, gyártulajdon, jövedelem vagy foglalkozás mellett külön kategóriaként jelent meg a régi jog is, vagyis a rendi kiváltság. Ez alapján persze, még akkor is, ha az összeírás rovatait következetesen kitöltötték, fáradságos munka a polgárok listájának összeállítása, és meg kell azt is jegyezni, hogy a választói lista nem feltétlenül tartalmazta az összes polgárt, hiszen a választói jegyzékre való felvétel önkéntes jelentkezés alapján történt. Az 1848 előtti polgárjogú népesség azonosításának további lehetősége, ha az egyes városoknak az újonnan polgárrá fogadott személyekről vezetett kimutatásaihoz fordulunk. A polgárrá válás korabeli szabályozása értelmében a kiváltság megszerzése érdekében a pályázónak kérvényt kellett benyújtania a városi tanácshoz, és a polgárjog odaítéléséről szóló döntést a városi tanács üléseinek jegyzőkönyveiben

²⁵ Haydu és családja gazdasági tevékenységéről lásd még Mihókova 1984: 61, 127, 184, 331, 381, 605.

²⁶ Dobszay 2019: 63–66.

rögzítették. A városok vezetésének évente a helytartótanácsnak jelentést kellett küldenie a polgárra fogadott személyekről, ezt a kötelezettségét azonban nem mindegyik városi adminisztráció teljesítette rendszeresen, ráadásul a beküldött kimutatásokat a polgárjogért fizetendő díj miatt a helytartótanács polgári ügyosztályától átküldték a számvevőségnek, melynek iratanyagát azonban később leselejteztek. Számos városban azonban az új polgárokról külön is nyilvántartást vezettek, amelyet magyarul „Polgárkönyvnek” neveztek. Ezeknek a forrásoknak az alapján egyes városok esetében sor került digitális adatbázis összeállítására a polgárságot nyert személyekről, így természetesen ezek jelentik a javasolt eljárás legjobb kiindulópontját.²⁷

Az 1848 előtt polgárjoggal rendelkezők vagy leszármazóik azonosítása az 1867 utáni években, részletes genealógiai kutatások hiányában, jobb híján a nevek azonosítása alapján történhet. Ez persze nem kevés hibalehetőséget rejt, kezdve azzal, hogy időközben egyes családok a nevük megváltoztatása (magyarosítása) mellett dönthettek.²⁸ Mindenestre ezt az eljárást követte Vörös Károly, amikor a legnagyobb budapesti adófizetőről készült úttörő kutatásában kísérletet tett arra, hogy megállapítsa, ahogy nevezte, a „régii pesti polgárok” arányát a pesti virilisek között. A tévedés lehetőségének kockázatát azzal csökkentette, hogy a közönségesebb családnevek hordozóit nem vette figyelembe, vállalva, hogy ezzel a régi polgárok aránya a valóságosnál valamivel kisebb lesz. Vizsgálatának eredménye az volt, hogy a régi polgárok vagy leszármazóik 1873-ban, sőt még 1888-ban is erősen őrizték a pozícióikat, hiszen a virilisek mintegy egyharmada ebből a körből került ki.²⁹

Sajnos, bár Vörös Károly nyomán több komoly és értékes kutatás is készült, amelyek egyes városok virilistáinak vagyoni, foglalkozási összetételét elemezték, a virilisek között a korábbi polgárság arányával jellemzően nem foglalkoznak,³⁰ és jelenlegi ismereteim szerint alig néhányan vállalkoztak az 1848 előtti és az 1867 utáni városi elit társadalmi összetétele közötti viszony részletes elemzésére.³¹

²⁷ Az 1848 előtti polgárságra vonatkozó források problémáiról lásd Czuch 2011: 154–155.

²⁸ Lásd erről, az evangélikus német polgárokról vonatkozó kutatásai alapján konkrét példákkal Tóth Á. 2021: 201–202.

²⁹ Vörös 1979: 62–63.

³⁰ A virilistákról szóló szakirodalom áttekintéséhez kiindulópontként lásd Halmos 2006: 179–180.

³¹ Az ilyen kivételekhez tartozik a régebbi szakirodalomban Veliky Jánosnak a Hajdú városok vonatkozásában elvégzett elemzése, amely az 1848 előtti és 1867 utáni vezetőréteg nagyfokú folyamatosságát mutatja, így például Hajdúhadházán az 1848 előtti 35 leggazdagabb birtokos személy szerint vagy családonként csaknem kivétel nélkül megtalálható az 1872. évi virilis jegyzéken. Veliky 1975: 126. A legfrissebb szakirodalomból Berez Anita Eger 19. századi polgárságára irányuló kutatását emelném ki, amelynek egyik központi kérdése a kontinuitás/diszkontinuitás problémája. Eredményeit úgy összegezte, hogy bár a régi polgárok, illetve családjaik jelentős része a kiegyezést követően kiszorult a választásra jogosultak köréből, a városi képviselőtestületben ugyanakkor ennek a rétegnek a jelenléte egészen az 1880-as évek végéig meghatározónak bizonyult. Berez 2023. Itt kell említeni Eöry Gabriella kutatásait is a 19. századi szegedi polgárság mobilitásáról is, de a foglalkozásra irányuló elemzésében az egyes személyek rendi jogi státuszát nem vizsgálja. Eöry 2021.

A magam részéről a fent ismertetett kutatás gyakorlatba ültetésére csak az első lépéseket tettem meg, jelenleg csupán Győr és Kassa, illetve Szombathely vonatkozásában végeztem el – és itt is csak igen részlegesen – a vizsgálatot. Szombathely ugyan az előző kettővel ellentétben nem rendelkezett a szabad királyi városi ranggal, de a 19. század első felében az ország egyik legfejlettebb mezővárosi települése volt, virágzó iparral, kereskedelemmel, és itt is létezett a polgárjog intézménye.³² Bevonását azért is fontosnak tartottam, mert egyetértek Bácskai Verának a tanulmány elején idézett véleményével, amely szerint a régi polgárság vizsgálatát a fejlettebb mezővárosok lakosságára is ki kell terjeszteni. Az elemzést két időmetszetre korlátoztam. A jelenleg rendelkezésmre álló források lehetőségei alapján Győrben az 1873-ra és 1890-re, Kassán és Szombathelyen az 1872. és 1884. évekre összeállított virilisek listáján vizsgáltam a régi polgárok, polgár családok jelenlétét.³³ Győrben a névvizsgálat alapján az 1873-as 40 főt tartalmazó listán 19 fő, az 1890-es 42 főt tartalmazó listán pedig 20 fő esetében feltételezem, hogy korábban polgárjoggal rendelkezett, illetve polgárjogú családból származik, ami mindkét esetben mintegy 47%-át jelenti a törvényhatósági bizottság virilis tagjainak. Kassán ugyanezt 1872-ben a 44 virilisből 28 főnél, 1884-ben az 51 főből pedig 18 fő esetében azonosítottam, vagyis eszerint a virilis képviselőknek az első időmetszetben közel 64%-a, a másodikban 35%-a volt saját maga vagy a családja polgárjogú 1848 előtt. E két, nagyjából azonos méretű jelentős regionális központban úgy látszik, a régi polgárság képviselői a dualizmus első éveiben – különösen Kassán – elég jelentős mértékben, Pestnél magasabb arányban jelentek meg a legnagyobb adófizetők soraiban. A következő évtizedben pedig úgy tűnik, hogy Győrben őrizték a pozícióikat, Kassán viszont az adatok nagyobb visszaesést jeleznek, a régi polgári családok aránya ahhoz közelített, amit Vörös Károly a főváros esetében tapasztalt. Szombathelyen Kassához hasonlóan a régi polgárság visszaszorulására utalnak az adatok a virilisek között, de itt mindkét szabad királyi városhoz képest eleve kisebb volt a részesedésük vizsgálataim szerint: 1872-ben a 38 fős listán szereplő személyek közül 12 főt, 1884-ben pedig már csak 8 főt tudtam azonosítani, ami az első időpontban nem egészen 32%-os, a másodikban pedig 21%-os arányt jelent.

Természetesen mindebből nagyon messzemenő következtetéseket még nem lehet levonni. A kutatást a továbbiakban egyrészt a képviselőtestület választott felére, a képviselők társadalmi-foglalkozási összetételére, másrészt természetesen további városokra

³² Szombathelyről lásd Tilcsik 2009.

³³ A virilis listák forrásai Győr estében: GYVL. IV. 1402. Győr thj. város tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek; Bana et al. (szerk.) 2011: 142–143. A polgárjogúak azonosításához Morvai 2009. Kassa esetében: *Kaschau-eperieser Kundschaftsblatt* 1872, n. 29. április 10; Potemra 1983: I. 420–421. A polgárok azonosításához a Polgárkönyv alapján készített saját adatbázist használtam. Szombathely esetében MNL VAML V.171.a. Szombathely város képviselőtestületének jegyzőkönyvei. A polgárok azonosításához Tilcsik György adatbázisára támaszkodhattam, aminek a rendelkezésemre bocsátását ezúton is hálásan köszönöm. Vörös Károlyhoz hasonlóan a legerjedtebb családnévvel (Nagy, Szabó, Horváth stb.) rendelkező képviselőket nem vettem figyelembe.

is ki kell terjeszteni. Ezek az adatok is megerősítik azonban, hogy a modern polgárság származásáról korábban kialakított kép mindenképpen felülvizsgálatra szorul. A már rendelkezésre álló egyéni, családi polgári pályákat vizsgáló kutatások azt egyértelműen igazolják, hogy a céhes polgári keretből is volt út a kapitalista vállalkozói szférába. Ahhoz, hogy érdemben megbecsüljük, ennek mekkora volt a gyakorisága, illetve, hogy országos szinten milyen arányban voltak jelen a régi polgári családok képviselői a dualizmus korabeli városi elitekben, még további részletes kutatásokra lesz szükség. Az azonban már most is erősen valószínű, hogy a rendi, illetve régi és az új polgárság közötti kontinuitás nemcsak az értékrend tekintetében jelentkezett, de a társadalom szövetében is erősebb lehetett, mint ahogy azt a korábbi szakirodalom feltételezte.

FORRÁSOK

Archív Mesta Košice (AMK)

Liber Neoconciuium. Supplementum H. III/2. Civ. 3.

Kassa város keblében létező lelkeknek összeírása. Zbierky. Súpisydomov, obyvatel'ov

Kassa város keblében található telkeknek összeírása. Zbierky. Súpisy domov, obyvatel'ov

Protocollum sessionum magistratualium, 1840-től *Tanácsülések Jegyzőkönyve*. Stredná manipulácia, Magistratny súd

Győr Megyei Jogú Város Levéltára (GyVL)

IV. B. 1402 Győr thj. város tanácsának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára (MNL VAML)

V.171.a. Szombathely város képviselőtestületének jegyzőkönyvei

Bana József et al. (szerk.) 2011: *Győr a modellváltó város 1867–1918. Források a dualizmus kori Győr történetéből*. (Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle 33.) Győr.

Morvai Gyula 2009: *Győri polgárkönyv II. 1743–1848 (1850–1859)*. Győr. (Digitális dokumentum) Győr Megyei Jogú Város Levéltára.

Abauj-Kassai Közlöny, 1872.

Kaschau-eperieser Kundschaftsblatt – Kassa-eperjesi értesítő, 1872.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Péter 1980: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Budapest.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.
- Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. sz. elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 15–37.
- Bácskai Vera 2015: Család és történelem. In: F. Toma Katalin – Horváth J. András (szerk.): *Hat (bét) nemzedék – A Manno család története*. (Budapest történetének forrásai 12.) Budapest, 9–88.
- Benda Gyula 1991: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* (6.) 2–3. 169–176.
- Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – Városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Budapest.
- Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
- Czoch Gábor 2011: Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében. Adatok a polgárság származáshelyéről. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 153–163.
- Czoch Gábor 2014a: A rendi polgárság társadalmi összetételéről a 19. század első felében. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia Critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 181–185.
- Czoch Gábor 2014b: A rendi polgári normák megsértése az 1840-es években: a kassai polgárőrség mustrája körüli kihágások. *URBS Magyar Vároštörténeti Évkönyv* (9.) 9. 159–172.
- Czoch Gábor 2022a: The origins of the negative historical representations of burghers in Hungary. *Urban History* (49.) 3. 502–522. <https://doi.org/10.1017/S0963926821000286>
- Czoch Gábor 2022b: Gondolatok „A régi polgárságról”. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Budapest, 132–146.
- Dobszay Tamás 2019: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest.
- Eöry Gabriella 2021: Életutak a 19. századi Szegeden. Intergenerációs mobilitásvizsgálat egy történeti adatbázis segítségével. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* (22.) 86. 240–255. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.010>
- Gašpar, Ján – Blašková, Eleonóra – Mihóková, Mária 2014: *Lexikón Košičanov. 1848–1938*. I. diel. A–I. Košice.

- Gergely András 1985: A polgárosodó város társadalma. In: Farkas József (szerk.): *Szeged története*. II. kötet. Szeged, 484–512.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*. Új folyam (2.) 7. tél, 30–46.
- Gyáni Gábor 2002: A polgárosodás történeti problémája. In: Gyáni Gábor: *Történezdiskurzusok*. Budapest, 98–115.
- Gyáni Gábor 2005: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a történeti diskurzusban. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 277–291.
- Gyáni Gábor 2011: Rendi polgárság, régi-új polgárság, pest-budai polgárok. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 35–43.
- Halmos Károly 1991: Polgár–polgárosodás–civilizáció–kultúra: A társadalomtörténet fontos kategóriáiról a 19–20. századi lexikonirodalom tükrében. *Századvég* (6.) 2–3. 131–166.
- Halmos Károly 1994: Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban. *Aetas* (9.) 3. 95–154.
- Halmos Károly 2006: Besitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. sz. elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 161–194.
- Kerekes György 1913: *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913*. Budapest.
- Klimkovics Elemér 1895: *A Kassai Takarékpénztár története 1844–1894*. Kassa.
- Kövé György 1997: Egy biedermeier cipster polgárcsalád életstratégiája. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal...* (Rendi társadalom–polgári társadalom 7.) Debrecen, 175–179.
- Kövé György 2002: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: Kövé György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 31–46.
- Lovas Enikő Amália 2001: Egy polgárcsalád karrierje a 19–20. századi Debrecenben. *Történeti Tanulmányok IX*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen, 203–215.
- Mihóvoká, Mária 1984: *Hospodársky život v Košiciach v rokoch 1848–1918. Tematická bibliografia*. II. Košice.
- Potemra, Michal 1983: *Politický život v Košiciach v rokoch 1848–1900. Tematická bibliografia*. II. Košice.
- Sasfi Csaba 2021: A reformkori győri gimnázium szerepe a város lakosainak társadalmi mobilitásában. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* (22.) 86. 210–235.
<https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.009>

- Sasfi Csaba 2022: Városi műveltség és a magyar polgári értelmiség forrásvidékei. Városi társadalom és iskolázottság a polgárosodás kezdeti időszakában Győr példáján. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Budapest, 110–131.
- Tilcsik György 1999: Egy csizmadiamester karrierje a reformkori Szombathelyen. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*. (26.) 1. 6–21.
- Tilcsik György 2009: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Szombathely.
- Tóth Árpád 2000: A megőrzött presztízs. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 151–175.
- Tóth Árpád 2005: *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2021: Az alkalmazkodás irányjai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* (22.) 86. 185–209. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.008>
- Tóth Árpád 2022: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Budapest, 81–109.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztényen polgárisodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég* (6.) 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 1997: „A magyar középosztály megteremtése”. *Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. Századvég. Új folyam* (2.) 7. tél, 46–72.
- Ránki György: Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In: Kocka, Jürgen (Hrs): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. Band 1. München, 247–265.
- Veliky János 1975: A helyi politikai vezetőrétég és a virilizmus kölcsönviszonya a Hajdú városokban a polgári forradalom után. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 2. 107–131.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest.
- Vörös Károly 1980: A magyarországi társadalom (1790–1848). In: Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története, 1790–1848*. (Magyarország története tíz kötetben 5.) 1. kötet. Budapest, 473–599.

THE OLD BOURGEOISIE IN THE AGE OF DUALISM. CONSIDERATIONS FOR FURTHER RESEARCH

by Gábor Czoch

Summary

The „old bourgeoisie”, i.e. the social group that could be considered bourgeois in economic and cultural terms before the revolution of 1848 – and thus not merely identifiable with the inhabitants of free royal towns with privileges – was portrayed in a rather negative light in earlier historiography. As a consequence of this negative image, the literature has emphasised the discontinuity between the old and the modern bourgeoisie of the dualist era. However, since the 1990s, Vera Bácskai, Gyula Benda, Gábor Gyáni and others have proposed in several research papers to revise the historiographical perception of the situation of the old bourgeoisie and its role in the capitalist transformation of the country, and have called for new empirical research to this end. Based on these suggestions, the present paper explores the possibilities for research on the social mobility of the old bourgeoisie and the problem of social continuity/discontinuity between the old and the modern bourgeoisie. According to this approach a comparison of the socio-political elite of each city before 1848 and during the dualism period at the individual, family, i.e. micro level, can lead to results, which the paper demonstrates by presenting some case studies.

Keywords: old middle class, modern middle class, dualism, urban history, 19th century Hungarian social history